

TİL BİLİMİ HÂM ÂDEBİYATTANÎW

Til bilimi

ТҮРКІЙ ТИЛ БИЛИМИНДЕ ФОЛЬКЛОР ОНИМЛЕРДИҢ ИЗЕРТЛЕНИҢҮИ

Ш.Абдиназимов – филология илимлериниң докторы, профессор

Х.Толыбаев – магистрант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фольклороним, топоним, лингвокультурология, поэтик ономастика.

Ключевые слова: фольклороним, топоним, лингвокультурология, поэтическая ономастика.

Key words: folkloreonym, toponym, linguoculturology, poetic onomastics.

Түркий тил билиминде халық аўызеки дөретпелериндеги меншикли атларды изертлеўге байланыслы дэслепки изертлеўлер XIX эсир ақырында Н.Ф.Катановтың түркий халықлары фольклорында ушырасатуғын меншикли атлардың лексикографиясын ислеи шығыўға болған урыныўларында көрий мүмкин. Илимпаздың бул изертлеўи кейин ала «В.В.Радлов тәрәпинен топланған «Түркий қәўимлердиң халықлық әдебиятынан үлгилер (Образцов народной литературы тюркских племен)» мийнетиниң биринши томында меншикли атлардың алфавитли көрсеткиши берили [8]. Академик Н.Ф.Катановтың бул мийнети түркий халықлардың этномәдений майданын үйрениўде елеге шекем өз кунын жойтқан жок. Татар фольклорындағы меншикли атлар бойынша А.Р.Бектимированың татар халық қосықларының ономастикасын изертлеўге арналған мийнетин айтыўға болады [4]. А.Р.Бектимированың бул мийнетинде татар халық қосықлары материаллары тийкарында көркем тексттиң поэтикалық ономастикасы хәм поэтикалық тилин анализлеўге ҳәрекет етилген. Соның менен бирге татар, рус хәм англис халықларының фольклорлық текстлеринде ушырасатуғын курамында меншикли атлар болған паремиялар, фразеологизмлер салыстырмалы түрде Г.З.Дарзаманова [6], Г.Р.Ганиева [5] мийнетлеринде қарастырылған.

Хәзирги түркий тил билиминде фольклоронимлерди изертлеўге айрықша дыққат аўдарылмақта. Бул бағдардағы жумыслардың бири ретинде Ф.Р.Халыговтың диссертациялық жумысын көрсетиў мүмкин. Оның «Азербайжан тилиниң фольклорлық ономастикасы» (Баку, 2004) деп аталған изертлеўинде халықлық сөйлеў тилинде әсирлер даўамында сақланып қалған азербайжан фольклорындағы онимлер тийкарында халықлық сөйлеў тилиниң раўажланыўындағы роли анықланған. Бул изертлеўдиң бахалы тәрәпи сонда, илимпаз азербайжан фольклорының түрли жанрларында: дәстанларда, халық ертеклеринде хәм аңызларында, паремиялары хәм басқа аўызеки дөретпелер материаллары тийкарында фольклоронимлерге анализ жасаған. Соның менен бирге, азербайжан тил билиминде көркем текстлер тилиндеги меншикли атлар системасын үйрениў бойынша изертлеўлер алып барылды. Ф.Б.Бағырованың «С.Рагимов шығармаларының ономастикалық лексикасы» кандидатлық диссертациясы (Баку, 1995), сондай-ақ, Ә.Микайылованың [10], Е.Ә.Шукурлудың [11] мийнетлерин атап өтиў мүмкин.

Қазақ тил билиминде фольклорлық ономастика бағдарында түрли аспектлерде изертлеўлер алып барылған. С.Е.Керимбаеваның «Ономастическая экспликация мифологической модели мира казахского языка» (Алматы, 2004) изертлеўинде қазақ тилиндеги меншикли атлардың мифологиялық қәсийетлери үйренилген. Жумыста мифоним термини қолланылған болып, оған дүнья ҳақындағы билимлерди, оның спецификалық қәсийетлери хәм оны мифологиялық қабыллаўды моделлестиреўи когнитив категория сыпатында қаралған. Сондай-ақ, Д.М.Керимбаеваның «Қазақ фольклорындағы меншикли атлардың курамы хәм этнолингвистикалық характеристикасы» (Алматы, 2004) мийнетинде ҳәр қыйлы жанрлардағы фольклорлық онимлердиң идеоэтникалық семантикасына сыпатлама берилген. Автор бул жумысында қазақ фольклорындағы меншикли атлар халық дәстүрлери, мәдениаты, тили хәм диний түсиниклери сақланып қалған архаикалық белгилер сыпатында үйренген.

Әдебиятлар

1. Абдиев А.Т. «Алпамыс» дәстаны тилиниң лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлери (Өгиз жыраў варианты тийкарында). Филол. и. к. ... дисс. –Нөкис: 2011, 125-б.
2. Абдиназимов Ш.Н. «Қырық қыз» дәстанының лексикасы. Филол. и. к. ... дисс. –Нөкис: 1992.
3. Абдиназимов Ш.Н. Бердақ шығармаларының тили. Филол. и. д. ... дисс. –Нөкис: 2001.
4. Бектимирова А. Р. Лингвистическая и ономастическая поэтика татарских народных песен: автореф. дисс. ... к. филол. н. -Казань: Казан. гос. ун-т, 2003. –С.25.

Тәжик тил билиминде М.С.Шодиевтың «Садриддин Айний шығармалары топонимлериниң лингвистикалық анализ» (Душанбе, 1994) кандидатлық жумысы исленди.

Өзбек тил билиминде Қ.М.Оллоёровтың «Хоразм достонлари ономастикаси (ўзбек, қорақалпоқ, туркман тили материаллари асосида)» (Урганч, 2011) атамасындағы кандидатлық диссертациясы, Т.Курбанов, М.Худойбердиевалардың мийнетлери [9] көркем текстлердеги жер-суў атамаларын үйрениўге арналған.

Соның менен бирге, Бурят мәмлекетлик университетинде Л.Ц.Санжееваның «Гэсэр» эпосының ономастикасы (Улан-Удэ, 2000), Г.О.Халтуеваның «Монголлардың сырлы дәстаны» хәм «Кодзики»диң топонимикалық лексиконы: улыўма хәм жеке» (Улан-Удэ, 2009) изертлеўлери алып барылды.

Қарақалпақ тил билиминде көркем текстлердеги, соның ишинде фольклорлық текстлердеги жер-суў атамалары арнаўлы изертлеў жүргизилмеи. Бул бойынша мағлыўматлар көркем шығарманың яки белгилеи бир көркем сөз шебериниң тилин арнаўлы изертлеўге арналған кандидатлық хәм докторлық диссертацияларда ушырасады. Фольклорлық дөретпелердиң тилин арнаўлы изертлеў Ш.Н.Абдиназимовтың «Қырық қыз» дәстанының лексикасы [2] атамасындағы кандидатлық диссертациясынан басланды хәм қарақалпақ тил билиминде «Лингвофольклористика» өз алдына тараў сыпатында раўажланыў жолына түсти. Бул диссертацияда «Қырық қыз» дәстаны тилиниң лексикалық курамы үйренилип, соның ишинде ономастикалық бирликлер де изертленген. Сондай-ақ, Ш.Абдиназимовтың докторлық диссертациясында қарақалпақ әдебияты классиги Бердақтың шығармаларында ушырасатуғын меншикли атлар, соның ишинде жер-суў атамалары изертленген [3]. А.Т.Абдиевтың «Алпамыс» дәстаны тилиниң лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлери [1] кандидатлық диссертациясында дәстан тилинде ушырасатуғын жер-суў атамалары дәстан тилиниң лексикалық қатламлары шеңберинде үйренилген. Соның менен бирге Б.Г.Дилановтың «С.Мәжитовтың дөретишшилиги хәм қарақалпақ әдебий тили» кандидатлық диссертациясында (Нөкис, 2012), Г.Е.Қарлыбаеваның [7] диссертацияларында да көркем сөз шеберлериниң тилинде қолланылған топонимлер бойынша мағлыўматлар ушырасады.

Ономастиканың соңғы жылларындағы нәтийжелери хәм усыллары жер-суў атамаларын белгилеи бир дереклерге, әсиресе аўызеки халық дөретпелерине тийкарланған ҳалда хәм арнаўлы топарларға ажыратып изертлеўди талап етпекте. Қарақалпақ тил билиминде Ш.Н.Абдиназимов, А.Т.Абдиевлардың изертлеў хәм илимий жумысларында белгилеи дәрежеде изертленген болса да, қарақалпақ фольклорындағы жер-суў атамалары өз алдына арнаўлы изертленбеи.

Қарақалпақ аўызеки дөретпелериндеги жер-суў атамаларын лексика-семантикалық өзгешеликлерин, грамматикалық курылысын, фольклорлық топонимлер курамын тарийхый-этимологиялық анализлеў, соның менен бирге, тил хәм мәденият системасында топонимлерди лингвокультурологиялық (антропоцентристлик) аспектлерде изертлеў – қарақалпақ тил билими, поэтикалық ономастикасы ушын илимий әҳмийетке ийе болып, халықтың мәнаўий хәм миллий мийрасын терең үйрениўде өзіне тән лингвистикалық дерек ўазыйпасын атқарады.

5. Ганиева Г. Р. Фразеологические единицы с компонентом именем собственным в английском, русском и татарском языках. - Нижнекамск: Нижнекамский химико-технологический институт (филиал) ФГБОУ ВПО «КНИТУ», 2012. –С.109.
6. Дарзаманова Г. З. Фразеологические единицы и паремии с антропонимами в русском, татарском и английском языках: автореф. дисс. ... к. филол. н. –Казань: 2002, -С.21.
7. Карлыбаева Г.Е. Эжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеліктері. Филол. и. д.... дисс. – Нөкіс: 2017, 77-85-б.
8. Катанов Н.Ф. Алфавитный указатель собственных имён, встречающихся в первом томе Образцов народной литературы тюркских племён, собранных В.В. Радловым. Представлено Акад. в заседании Ист.-филол. отд. 22 сент. 1887 г.; сост. Н.Ф. Катанов. -СПб.: тип. Имп. Акад. наук, 1888. –С.34.
9. Курбонов Т., Худойбердиева М. Бадий асарлардаги топонимларнинг лингвистик ва изохи масаласи (Пиримкул Қодировнинг «Юлдузлы тунлар», «Хумоюн ва Акбар» романлари материаллари асосида). -Самарқанд: СамДУ, 2009. 80-б.
10. Mikayilova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında lingvistik tədqiqat). - Bakı: Memar Nəşriyyat–Poliqrafiya, 2008. 302-s.
11. Şükürlü E.Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər. - Bakı: Mütərcim, 2011. 124-s.

РЕЗЮМЕ

Мақолада туркийшуносликда фольклор тилидаги ономастик бирликларнинг тадқиқи бўйича маълумотлар берилган. Фольклорнинг турли жанрларидаги топоним, антропонимларнинг ўрганилиши ҳақидаги тадқиқотлар таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация об исследовании ономастических единиц фольклорного языка в тюркологии. Был проведен исследовательский анализ по топонимическому и антропонимическому изучению различных жанров фольклора

SUMMARY

In the article, the information about onomastics units of folklore language in the study of Turkic languages is given. There has been done the investigation analysis in the toponymic and anthroponymic study of different genres of folklore.

УДК: 81 373.21

ШЫМБАЙ ТОПОНИМЛЕРИ – ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНДА

Г.М.Абишов - Қарақалпақ тили қәнигелиги таяныш докторанты

Ж.Махсегова - студент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: Чимбай, Ўтениң шўри, Давқара, Тазғара, Аршан, Кенегес, Манғит, Бақанли.

Ключевые слова: Чимбай, солончак Утеша, Даукара, Тазгара, Аршан, Кенегес, Мангит, Баканлы.

Key words: Chimbai, salt-cellar of Utesh, Dawkara, Tazgara, Arshan, Keneges, Mangit, Bakanli.

Қарақалпақ халқы өзиниң бай мәдениет мийрасларына ийе. Олар өзлериниң руўхый байлығы сыпатында халық аўызекі әдебияты дәретпелерин пайда еткен. Сол халық аўызекі дәретпелеринде өзлериниң тарийхы, социаллық жағдайы, кәсиби, миллий үрп-әдет дәстүрлері, дини, жайласқан географиялық орны ҳаққында келтирип өткен. Биз халқымызға тән фольклорлық шығармаларды үйрениў арқалы да көплеген тарийхый факторларға, топонимикалық материалларға ийе болыўымыз мүмкин. Оларды топлап, системаластырып илимий изертлеў арқалы топонимикалық мағлұматлар аламыз. Сонлықтан, халық аўызекі дәретпелериндеги топонимлерди лингвистикалық бағдарда үйрениў лексикология, ономастика ҳәм меншикли атлықлар қурамын толықтырыўда әҳмийетли орын ийелейди.

Қосықлар қайсы халық болмасын оның руўхый дүньясының ең бай ғәзийнеси болып есапланады. Қарақалпақ халық аўызекі дәретпелериниң ишинде халық қосықлары пайда болыўы жағынан фольклордың ең ески, ең әйемги жырларынан бири. Оларда халық өзлериниң турмыс жағдайы, тарийхый әҳмийетке ийе ўақыя, адамлар, руў атлары ҳәм олар жайласқан географиялық орын ҳаққында келтирип өткен. Сонлықтан да, халық қосықларында топонимикалық материаллар белгили дәрежеде орын алған:

Кенегес, Маңғыттың еккени салы,
Қызлары перийзат жүзинде қалы,
Сөйлесе төгилер аўзынан палы,
Сондай жанан қызлары бар Шымбайдың.

Шымбай – Қарақалпақстандағы белгили қалалардың бири. Ол халқымыздың тарийхы менен байланыслы әҳмийетли ўақыялардың гүўасы болған жер. Бул атама ҳаққында жазба дереклерде, халық аўызекі дәретпелеринде ушаратыўымыз мүмкин. Әсиресе, халық аўызекі дәретпелериниң бири болған халық қосықларында Шымбай топоними қатнасан қатарларды жийи ушыратамыз:

Алыстан көринген Чимбайдың моры,
Ағарып көринген Өтениң шоры,
Табанлап алады ябының зоры,
Арық-турық жолда қалды яранлар.

[«Өтениң шоры», 2:332]

Келтирилген қосық қатарларында Шымбай атамасы ҳәм халықтың арасында белгили болған Өтениң шоры антропотопонимлері қолланылған. Өтениң шоры ҳәзирги Тазғара АПЖ аймағында жайласқан кең көлемдеги шор-кебирли жер атамасы. Топоним бул жерде Өте исмли адамның үйи жайласқанлығы себепли пайда болған.

Халықтың турмыслық қосықларында географиялық атамалар менен бирге, усы жердеги жергиликли халықтың қандай кәсип пенен шуғылланғаны, мийнет қурааларының атлары да келтириледі:

Арқасы Дәўқара, қубласы Шымбай,
Еки ортада қос айдадық бир тынбай,
Сондағы еккениң бир батпан бийдай,
Аман қайттыңыз ба пазнаңыз сынбай? [2:334]

Қосық қатарларында Шымбай топоними ҳәм ҳәзирги Тахтакөпир районы аймағындағы Дәўқара географиялық орын атлары тилге алынып, сол аймақтағы халықтың қандай кәсип пенен шуғылланғаны ҳаққында мағлұмат берилген.

Халық қосықларының темасы ҳәр қыйлы. Бунда батырлық, мәртлик, адамгершилик, мухаббат ҳәм тәбият темалары пүткіллей араласып кеткен. Базы қосықларда жер атамалары менен байланыслы лирикалық сезимлер баслы орынды ийелейди:

Шымбайлы қыз-жигит атларын бағар,
Ат мойнына хинжи, маржанлар тағар,
Айтта, тойда ымлап қасларын қағар,
Сүмбил шашлы қызлары бар Шымбайдың

[«Шымбай», 2:268]

Шымбай халқының турмысында көп ғана тарийхый әҳмийетке ийе ўақыялар болып өткен. Бундай ўақыялар тарийхый қосықларда өз сәўелениўин тапқан. Олардың ишинде канал ҳәм жаплардың қазылыўына байланыслы дөреген қосықлар да бар:

Шымбайға жыйнады алған белдарын,
Халыққа салды белдар салдарын,
Хәмелдарлар таўып қойды сәрдарын,
Халық тилеклес болып қала баслады.

[«Жети үйге бир белдар», 2:390]

Шымбай жайдың дәрўазасын айналды,
Залым яўмыт Шымбай жайды қоймады,
Қалтада дән, шанашта ун қалмады,
Қалай-қалай заман болды яранлар.

[«Яранлар», 2:395]

Шымбай атамасы мухаббат темасында жазылған халық қосықларынан да орын алған. Мәселен, гөзаллықты тәриплеген бундай мазмундағы қосықларда Шымбай топониминиң өнимли қолланылғанын көремиз:

Әй яранлар шәхри Шымбай ишинде,
Дүньяда бир пери келген қусайды,
Хәрким көрсө сол перини түсинде,
Кеўлинде мың әрман қалған қусайды.

[«Қусайды», 2:308]